

Analysis of the Status of Iranian languages, Dialects and Accents According to the Information Presentated in the Foreign Travelogues of the Qajar Era

Mohammad Ali Shekarian¹
Tahere Sadeghi Tahsali^{2*}
Ali Nouri³

Abstract

Travelogues are considered as valid and important documents. The travel writers of the Qajar period, who were mostly European and were mainly among the prominent scientific and literary characters of their time, have provided valuable information, with an in-depth look at the history of Iranian literature, Iranian languages, dialects and accents, Persian script, libraries, scientific and artistic centers, and the cultural and social situation of Iran. The explanation of the state of languages and dialects in the Qajar period is one of the issues, that is investigated in this essay, in an analytical-descriptive way. Findings show that the travel writers have discussed about the common languages and dialects of the Qajar period and different regions that have a pure Persian accent, and have mentioned the “ear-splitting” and “ear-scratching” dialects of Iran, as well as, the dialects that have ancient roots. According to their report, the Persian language is on the margins in the Qajar court and the Turkish language is common; but during the period of Naser al-Din Shah and after him, the Persian language became popular in the court. Turkish language is the second language, based on the number of speakers, and Mazandarani dialect is the most powerful dialect in attracting immigrant speakers. Non-Iranian languages, Georgian, Armenian, Hebrew, Nestorian and their geographical range are mentioned in the works in question. The roots of some Persian words have been identified, and a number of Persian and European words have been compared.

Key words: travelogue, Qajar era, language, dialect, accent.

---

1. PhD in Persian language and literature, Lorestan University, Lorestan, Khoramabad, Iran. (ali.shekarian@gmail.com)

*2. Associate Professor in Persian language and literature, Department of Persian Language and Literature, Lorestan University, Koramabad, Iran.

(Corresponding Author: sadeghi.tahsili@yahoo.com)

3. Associate Professor in Persian language and literature, Department of Persian Language and Literature, Lorestan University, Koramabad, Iran. (noori.a@lu.ac.ir)

Extended abstract

1. Introduction

The literary situation of each country can be examined from different sides. Among all, this issue can be examined from view points of travel writers. The number of travelogues and travelogue writing is closely related to the civilization of each society, and it shows the cultural, social, economic and literary development of a nation. The Qajar period is the golden time of foreign travel writing about Iran. Most of the European travel writers who came to Iran in this era were among the prominent scientific and literary people of their time, and they traveled to the country with relatively high knowledge about Iranian culture, civilization and literature. Among these, we can mention scientists and travel writers such as Edward Brown, Karlaserna, Deulafova, Pollock, Kenneth Gobineau, George Curzon, and dozens of other travel writers.

One of the major advantages of foreign travelogues is the scientific attention of travelogues to the category of Persian language. Travel writers have provided valuable information in the fields of phonetics, accentology and dialectology, and etymology of Iranian words and in comparing them with words of European languages, aesthetics of dialects and accents, and knowledge of Persian grammar. In this research, we are looking for answers to these questions: “How are Iranian languages, dialects and accents reflected in foreign travelogues?” “In Qajar era, what are the non-Iranian languages spoken in Iran, and what is their geographical domain? What is the geographical domain of the Persian language and Iranian dialects and accents in the Qajar era?”

2. Theoretical framework

Foreign travelogues are precious treasures of comprehensive information about countries and regions. The points in the travelogues can shed light on the obscure and dark parts of Persian literature. Their documented and tangible reports on the status of Persian and other languages of Iran in Qajar era are very important, and can be used as a basis for extensive research. In this essay, the foreign travelogues of the Qajar era, during 1794 to 1925 have been examined and analyzed with a qualitative approach, and from an integrative view point. We have had both a historical and descriptive look to linguistic contents presented in these travelogues. In these works, valuable and comprehensive information has been provided, not only about Persian but also about other Iranian languages, dialects, and accents spoken in the Qajar period, in different regions of Iran. Foreign travel writers have also paid attention to the etymology of some Persian words during their stay in Iran, and in addition to discussing the non-Iranian languages used by Iranians, they have also paid attention to the influences of Persian on European languages. However, their analyzes are not without problems and sometimes they even give incorrect opinions. Of course, it should be added that even these mistakes and forgetfulnesses, at least in the

topics related to language, linguistics, and dialectology, do not reduce the precision and nobility of their opinions and the scientific value of their words, since their accurate and scholarly words are much more than their false and misleading words.

3. Research Methodology

The research method is analytical-descriptive, and mainly relies on library readings, reviewing documents, and intertextual evidences and analysis, and comparison of data. In this research the foreign travelogues of Qajar Periods, during 1794-1925, has been investigated.

4. Conclusions

The most important results obtained are: the second official language of Iran after Persian has been Turkish, in Qajar era; the common language in the Iranian court during the Qajar era has been Turkish, which, of course, is replaced by Persian from the period of Naser al-Din Shah; the languages spoken in Iran during the Safavid and Qajar periods are described as “*blik: baligh*” for Persian, “*shiash*, arrogant” for Turlish, “*Cheshik*, eloquent” for Arabic, and “*Ilyati*” for the language of the villagers; Laki and Qohrudi are dialects related to the Old Persian language; the regions of Khorasan, Shahrood, shores of the Caspian Sea (Mazandaran, Gilan), Kurdish speaking regions, Lorestan, Bakhtiari, Kermanshah, Shushtar and Dezful have a pure Persian accent; Brahui in Sistan is mixed with Indian language; the highest dialectal variety is in Mazandaran; Zoroastrian dialect is more prevalent in central parts of the country (Yazd and Kerman); Zargari dialect can be a kind of secret code and is not a unique dialect not-related to Iranian dialects; no information has been reported about the languages and dialects of the Iranian shores of the Persian Gulf.

Select Bibliography

- Bayander, H. Kurdistan, Mesopotamia and Iran, translated by Karamatullah Afsar. Tehran: Farhangsara Publishing. 1991. [In Persian].
- Brown, A. A year among Iranians. translated by Mani Salehi Allameh. Tehran: Akhtaran Publishing House. 2005. [In Persian].
- Brugash, H. A trip to the court of Sultan-e Sahib Qeran. translated by Kurd Bacha. Tehran: Information Publications. 1989. [In Persian].
- Curzon, J. 2001. Iran and the Iranian issue. translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani. Tehran: Elmi va Farhangi. 2001. [In Persian].
- Dalmani, H. From Khorasan to Bakhtiari. translated by Gholamreza Sami'i. Tehran: Tavus Publishing. 1999. [In Persian].
- Diolafova, Zh. Memories of ancient excavations in Susa. translated by Iraj Fareh Vashi. Tehran: Tehran University Press. 1999. [In Persian].

- Moradian, Mahmoud Reza and Ali Noori. Comparison of Farabi's logical-linguistic theories with the principles and theories of contemporary linguistics. *history of philosophy*. The fifth year, the third issue. 2013; 5(3): 137-158 [In Persian].
- Polak, Y., A. A travelogue of Iran and Iranians. translated by Keikavus Jahandari. Tehran: Khwarazmi Publishers. 1989. [In Persian].
- Rawlinson, H. Travelogue. translated by Sekander Amanollahi. Khorramabad: Amir Kabir Publishing. 1977. [In Persian].
- Sheil, L. Lady Shail's Diary. translated by Hossein Abu Torabian, Tehran: New Publishing. 1989. [In Persian].

How to cite:

Shekarian MA, Sadeghi Tahsali T, Nouri A. Analysis of the Status of Iranian languages, Dialects and Accents According to the Information Presentated in the Foreign Travelogues of the Qajar Era. *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 2023; 1(15): 241-256. DOI:10.22124/plid.2024.24915.1642

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۰
صفحات: ۲۴۱-۲۵۶

تحلیل وضعیت زبان، گویش و لهجه‌های ایران با توجه به اطلاعات ارائه شده در سفرنامه‌های خارجی عصر قاجار

علی نوری^۱

طاهره صادقی تحصیلی^۲

محمدعلی شکاریان^۳

چکیده

سفرنامه‌نویسان دوره قاجار که اغلب اروپایی و عمدتاً از شخصیت‌های برجسته علمی و ادبی روزگار خود بودند با ژرفنگری در تاریخ ادبیات ایران، زبان‌ها، گویش‌ها و لهجه‌های ایرانی، خط فارسی، کتابخانه‌ها، مراکز علمی و هنری و وضعیت فرهنگی و اجتماعی ایران، اطلاعات ارزشمندی ارائه کرده‌اند؛ تبیین وضعیت زبان‌ها و گویش‌های موجود در دوره قاجار، از جمله این مسائل است که در این جستار به روش تحلیلی-توصیفی بدان پرداخته شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد:

- سفرنامه‌نویسان به زبان‌ها و گویش‌های رایج دوره قاجار، در نواحی مختلفی که لهجه خالص فارسی دارند پرداخته و به لهجه‌های گوش‌نواز و گوش‌خراش مناطق ایران و همچنین گویش‌هایی که ریشه باستانی دارند اشاره کرده‌اند.

- برطبق گزارش آنها، زبان فارسی در دربار قاجار در حاشیه قرار دارد و زبان ترکی رایج است؛ اما در دوره ناصرالدین شاه و بعد از او زبان فارسی در دربار رواج می‌یابد. زبان ترکی از نظر تعداد گویشوران دومین زبان و گویش مازندرانی در جذب گویشوران مهاجر، توانمندترین گویش آن دوره است.

- به زبان‌های غیرایرانی: گرجی، ارمنی، عبری، نستوری و محدوده جغرافیایی آنها اشاره شده است. ریشه برخی از واژه‌های فارسی شناسایی و تعدادی از واژگان فارسی و اروپایی با هم مقایسه شده است.

واژگان کلیدی: سفرنامه، قاجار، زبان، گویش

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. ali.shekarian@gmail.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. (نویسنده مسؤول) sadeghi.tahsili@yahoo.com

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. noori.a@lu.ac.ir

۱- مقدمه

اوضاع ادبی هر کشور از زاویه‌های مختلف قابل بررسی است. می‌توان این موضوع را از نگاه سفرنامه‌نویسان بررسی کرد. میزان سفرنامه‌ها بیانگر توسعه فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ادبی یک ملت است. دوره قاجار دوره طلایی سفرنامه‌نویسی خارجیان درباره ایران است. اغلب سفرنامه‌نویسان اروپایی که در این عصر به ایران آمده‌اند از افراد برجسته علمی و ادبی روزگار خود بوده‌اند و با آگاهی نسبتاً بالایی درباره فرهنگ و تمدن و ادب ایران، به کشور سفر کرده‌اند، مانند ادوارد براون، کارلاسرنا، دیولافوا، پولاک، کنت گوبینو، جرج کرزن و ... .

توجه سفرنامه‌نویسان به مقوله زبان فارسی از امتیازات عمده سفرنامه‌های خارجی است. سفرنامه‌نویسان در حیطه‌های آواشناسی، لهجه و گویش‌شناسی، واج‌شناسی، ریشه‌یابی واژه‌های ایرانی و مقایسه آنها با واژه‌های زبان‌های اروپایی، زیباشناسی گویش‌ها و لهجه‌ها و شناخت دستور زبان فارسی اطلاعات ارزشمندی ارائه کرده‌اند.

اگر پیش از عصر قاجار در ایران، در زبان‌شناسی مطالعه‌ای شده باشد، عمدتاً براساس منابع مکتوب پیشینیان بوده و به جنبه‌های زنده زبان توجه ویژه‌ای نشده‌است. «دانشمندان پیشین که با زبان و قواعد آن سروکار داشتند، همه تنها یک صورت برای هر زبان می‌شناختند و آن زبان کتابت بود که فصیح و ادبی خوانده می‌شد. این فرض با مطالعاتی که از اواخر قرن هیجدهم و نیمه اول قرن نوزدهم از جانب دانشمندان مغرب زمین انجام گرفت، یکسره دگرگون شد» (خانلری، ۱۳۶۶: یازده). ناگفته نماند که مطالعات زبان‌شناسی دانشمندان مغرب زمین مسبق به مطالعات زبان‌شناسانه مشرق زمین است. «در سرزمین هند زبان سانسکریت باستان از نیمه هزاره پیش از میلاد مورد توجه و بررسی زبان‌شناسان هندی بوده‌است. درواقع هنگامی که پژوهشگران اروپایی در سده هیجدهم با توصیف‌های دستوری دقیق زبان سانسکریت آشنا شدند، به روش‌های دقیقی برای توصیف زبان دسترسی یافتند که تا آن زمان با آن بیگانه بودند (مشکوه‌الدینی، ۱۳۷۳: ۶). در میان دانشمندان مشرق‌زمین، «فارابی (۲۵۷-۳۳۹ه.ق.) از معدود کسانی است که به زبان و ماهیت و ویژگی‌های آن توجه خاص داشته‌است؛ چنانکه این پدیده را چندین سده (حدود هزار سال) پیش از پیدایش زبان‌شناسی معاصر (۱۹۲۸م.) به‌عنوان علم زبان در کنار علوم دیگری چون علم منطق، دانش‌های تعلیمی مانند حساب، هندسه، مناظر، نجوم، موسیقی، ائقال و حیل، علوم طبیعی، علم الهی، علوم مدنی، فقه و کلام نشانده‌است (نک. مرادیان و نوری، ۱۳۹۳: ۱۳۹). او در آواشناسی، چنان عمیق و دقیق می‌شود که به تازه‌ترین قوانین همگونی^۱، مقلوب، ادغام، حذف و ... اشاره می‌کند و از

1. Assimilation

تحولات مربوط به کاربرد الفاظی سخن می‌گوید (همان: ۱۴۸) که «تلفظ آنها به صورتی که نخست وضع شده، دشوار بوده و به همین جهت [گویشوران] شکل آنها را تغییر داده‌اند تا تکلم به آنها آسان شود» (فارابی، ۱۳۸۹: ۴۵). «در کتاب سیبویه توجه به نمونه‌های گفتاری است... ابوعلی سینا نیز رسالهٔ مخارج الحروف یا اسباب حدوث الحروف را در زمینهٔ چگونگی تولید صداهای زبان، تشریح اندام‌های گویایی و توصیف صداهای زبان عربی و نیز برخی صداهای زبان فارسی نگاشت» (مشکوه‌الدینی، ۱۳۷۳: ۱۱).

بخش مهمی از گزارش‌های سفرنامه‌نویسان در سده‌های هیجدهم نوزدهم میلادی، مسائل زبان‌شناسی از جمله بررسی خط و نوشته‌های کتیبه‌های ایران، بررسی زبان‌های موجود در ایران و گویش‌ها و لهجه‌های ایرانی است. در این میان کوشش‌ها و جایگاه هنری راولینسن، مترجم سنگ‌نوشتهٔ بیستون بر کسی پوشیده نیست. سفرنامه‌نویسان علاوه بر آشنایی با زبان‌شناسی، اطلاعات گسترده‌ای از قوم‌نگاری، موسیقی، جامعه‌شناسی، تاریخ، فرهنگ عامه و روان‌شناسی ارائه کرده‌اند. آنان برخلاف زبان‌شناسان متقدم ایرانی که متون مکتوب را سند قرار داده‌اند، از استنادهای زنده و گفتاری استفاده کرده‌اند.

سفرنامه‌نویسان عصر قاجار را باید پیشروان مطالعات زبان‌شناسی نوین در ایران نامید. براین اساس پرسش‌هایی مطرح می‌شود: بازتاب زبان‌ها، گویش و لهجه‌های ایران در سفرنامه‌های خارجی چگونه است؟ محدودهٔ جغرافیایی زبان فارسی و گویش‌ها و لهجه‌های ایرانی و غیرایرانی در عصر قاجار، در قلمرو ایران تا کجاست؟

اطلاعات همه‌جانبهٔ سفرنامه‌ها می‌تواند روشنگر نقاط مبهم و تاریک ادبیات فارسی باشد. گزارش‌های مستند و ملموس آنان از وضعیت زبان فارسی و دیگر زبان‌های ایران در عصر قاجار، اهمیت بسیار دارد و می‌تواند مبنای تحقیقات گسترده باشد. روش این تحقیق تحلیلی - توصیفی است و عمدتاً بر ابزار و اسناد کتابخانه‌ای و شواهد درون‌متنی و تحلیل و مقایسهٔ داده‌ها تکیه می‌شود. در این پژوهش، سفرنامه‌های خارجی عصر قاجار، در سال‌های ۱۱۷۴ تا ۱۳۰۴ ش (۱۷۹۴-۱۹۲۵ م) بررسی شده‌است.

۲- پیشینهٔ پژوهش

در زمینهٔ مورد بحث تاکنون پژوهش مستقلی نشده‌است اما به مسائل فرهنگی، اجتماعی، ادبی، علمی و تاریخی ایران، وضع زنان و ادبیات عامهٔ دورهٔ قاجار در سفرنامه‌ها پرداخته‌اند:

قاسمی (۱۳۸۹) به سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار، خورج (۱۳۹۱) به اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایلات و عشایر ایران در سفرنامه‌ها، فرهادی (۱۳۹۲) به حیات اجتماعی در عصر قاجار برمبنای روایت سفرنامه‌نویسان خارجی، یارمحمدی (۱۳۹۳) به اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران با تکیه بر سفرنامه‌های خارجی، نجف‌زاده (۱۳۹۴) به وضعیت علوم ایران در عصر قاجار، و پناهی و محمدزاده (۱۳۹۵) به تصویر زن ایرانی در سفرنامه‌های فرانسویان پرداخته‌اند.

۳- بحث و بررسی

نخستین مباحث زبان‌شناسی سفرنامه‌نویسان از عصر صفوی آغاز شده‌است. کارری (۱۳۸۳): ۱۴۸ دربارهٔ زبان‌های ایران نوشته‌است: «دربارهٔ زبان باید گفت مردم متعین سه زبان بلدند: یکی زبان فارسی که آن را بلیک (شاید بلیک یا بلیغ) یا شیرین می‌نامند. دیگری ترکی که آن را زبان شپاش یا متکبر گویند. سوم، عربی که آن را جشیک یا فصیح خوانند. زبان چهارمی نیز به نام ایلپاتی وجود دارد که زبان روستائیان است. درباریان ایران ترکی حرف می‌زنند، برخلاف درباریان مغول بزرگ (پادشاه هند) که زبان دربارشان فارسی است.

این گزارش مرزبندی زیباشناسانه‌ای از زبان‌های ایران عصر صفوی ارائه داده و زبان ایلپاتی‌ها را غیررسمی و شاید کم‌ارزش دانسته‌است. از ویژگی‌های ایران از نظر زبان‌شناسان سفرنامه‌نویس وجود زبان‌های گوناگون است: «بسیاری از مردم سطح بالای این کشور را می‌بینی که نمی‌توانند فارسی صحبت کنند یا برخی از آنان نمی‌تواند ترکی صحبت کنند یا بعضی دیگر که ترکی و فارسی بلد نیستند و کردی صحبت می‌کنند. دربارهٔ نوشتن هم بگویم که برخی مقامات عالی‌رتبه نمی‌توانند به خوبی من [فارسی] بنویسند» (برجیس، ۱۳۶۹: ۱۰۴).

کمپفر (۱۳۶۳: ۱۶۸) ضمن اشاره به اینکه ترکی زبان مادری سلسلهٔ صفوی است می‌نویسد «زبان فارسی برای شعر و شاعری و بحث دربارهٔ مطالب ظریف و هنری و همچنین موضوعات دقیق و لطیف علمی و فلسفی فوق‌العاده شایستگی دارد». وی (همان‌جا) دربارهٔ زبان فارسی در هند نوشته‌است: «غنا و ظرافت فارسی باعث شد که از دیرباز دربار سلاطین مغول در دهلی حق اهلیت بیابند هرچند شاه هند با شاه ایران خصومتی شدید دارد. در مقر امرای عرب و هندی تا رود گنگ و حتی تا سیام من به مردمی برخوردی که بدون اشکال به زبان فارسی رفع احتیاج خود را می‌کردند. بدین ترتیب می‌بینیم در خارج از ایران، آن چیزی که مورد تحقیر بزرگان کشور است گرامی می‌دارند و قدر می‌شناسند». براساس این گزارش پادشاهان

عصر صفوی از ترکی جانبداری و به زبان فارسی بی‌اعتنایی می‌کردند. نفوذ فارسی به دیگر مناطق از جمله هندوستان موجب ایجاد تحول در حوزه‌های واژگانی و دستوری و نیز ادبیات ایران از جمله ایجاد سبک‌های ادبی نو مانند سبک هندی است.

۳-۱- گویش‌ها و لهجه‌ها

سفرنامه‌نویسان به زیبایی گویش‌ها و لهجه‌های ایران و گوش‌نواز یا نبودن گویش‌ها و لهجه‌ها اشاره کرده‌اند: «تقریباً هر شهری لهجه خود را دارد که از آن می‌توان اهالی هر ناحیه‌ای را بازشناخت، کاشانی‌ها تیزترین و شیرازی‌ها نرم‌ترین لهجه‌ها را دارند» (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۸۳). شیل (۱۳۶۸: ۳۴) درباره ترکی می‌نویسد: «تعجب‌آور است که در یکی از شهرهای مهم ایران حتی یک کلمه فارسی هم شنیده نمی‌شود. در تبریز تنها زبان که در خیابان و بازار به گوش می‌رسد ترکی است. ترکی به صورت زبان محلی آذربایجان به قدری در این ایالت اشاعه دارد که جز در شهرهای مهم و آن هم در بین جماعت سطح بالا اصولاً کسی قادر به فهمیدن زبان فارسی نیست».

دومرگان (۱۳۳۸: ۱۴۳) گویش و لهجه ترکمن‌ها را در مقایسه با دیگر گویش‌های ترکی بسیار مشکل دانسته است: «راجع به لهجه‌ای که این اقوام (ترکمن‌ها) با آن صحبت می‌کنند، لهجه‌ای است با تلفظی بسیار مشکل و در آزمایش اول چندان شباهتی با زبان قسطنطنیه ندارد. لهجه‌های مختلف ترکی آسیا و اروپا هنوز نزدیک به هم‌اند».

سفرنامه‌نویسان به پاره‌ای دیگر از ویژگی‌های گویش‌های مناطق ایران نیز اشاره کرده‌اند: «ایرانیان ساکن شمال حروف مصوت را تلفظ می‌کنند. مثلاً گفتند ما تهران را تِه‌ران تلفظ می‌کنیم. تلفظ واقعی این کلمه مثل تلفظ انگلیسی آن است. ایرانی‌ها معمولاً «ا»ی کشیده را به واو مبدل می‌کنند. مثلاً عوام پایتخت، تهران را ته‌رون و نان را نون و خانه را خونه و بدین جهت جانوقون را جونقون تلفظ می‌کنند» (دوران، ۱۳۴۶: ۶۲).

این مباحث گویش‌شناسانه نشانه اشرف برخی از سفرنامه‌نویسان به زبان‌شناسی و مباحث آن است. اشاره به برخی از گویش‌ها از جمله گویش بارفروش در شمال ایران (بابل) نیز جالب است: «ایرانیان ایالت استرآباد، حد وسط بین نمونه مازندرانی و نمونه ایرانی خالص خراسان می‌باشند. در کوهستان هنوز هم تقریباً همه به لهجه بارفروش صحبت می‌کنند و این در دامنه جنوبی البرز از سمت شاهرود نیست که زبان خالص تر می‌شود. بین شاهرود و خط

مقسم‌الممالک و یک ناحیه کوهستانی و ناحیه سمنان قرار دارد. لهجه این دژها خویشاوندی نزدیکی با لهجه مازندران دارد (دومرگان، ۱۳۳۸: ۱۴۵). برپایه این گزارش می‌توان دو ضلع از اضلاع مربع خالص‌ترین گویش‌های ایرانی را ترسیم کرد: اول مناطق شرقی (خراسان) و دوم منطقه شمال ایران.

تنوع گویشی در استرآباد از دیگر مناطق ایران بیشتر است. «زبان و لهجه‌هایی که در این ناحیه معمول است فارسی، ترکی، ترکمنی، تاتی و مازندرانی است (رابینو، ۱۳۶۵: ۱۲۶). «در مازندران علاوه بر سکنه بومی، قبیله‌های بسیاری در سراسر مازندران پراکنده‌اند: خواجه‌وندها، عبدالملکی‌ها، لک‌ها و کردها. این گروه‌های مختلف چنان با اهالی ولایات مخلوط شده‌اند که نمی‌توان آنها را از هم تشخیص داد و غیر از کردها و عده کمی ترک‌ها، همه ایشان زبان اصلی خود را فراموش نموده‌اند و از هر جهت مازندرانی شده‌اند (همان: ۳۹-۳۶). دومرگان (۱۳۳۸: ۲۱۲) به گوناگونی لهجه‌ها در شمال ایران اشاره کرده‌است: «تنوع زیادی در این لهجه‌های ولایتی دیده می‌شود. از این‌روست که زبان لار علیا همان زبان آمل نیست». وی (همان: ۲۱۵) به گویش‌های غیربومی این منطقه نیز اشاره کرده‌است: «در مناطق شرقی دهستان‌های ترک و در بخش کلارستاق، کردهای ایل خجاوند متعدّدند که سابقاً به مازندران تبعید شده و به تدریج با اهالی منطقه درآمیخته‌اند. آنها تعداد قابل توجهی بر اصطلاحات بومی افزوده‌اند و زبان اجدادی خود را نیز حفظ کرده‌اند... دهات سیاه‌بند و دیگر دهات، مسکون از ترک‌ها هستند. در دواوند، سکنه جمله کرد است. در ولی‌آباد کلنی گبر یافت می‌شوند و در دیگر دهات، زبان فارسی است.

کرزن (۱۳۸۰، ج ۱: ۴۷۹) درباره گویش مردم گیلان می‌نویسد: «می‌گویند بومی‌های این سامان از اصل قوم ماد می‌باشند و با لهجه‌ای فارسی حرف می‌زنند که در دو ولایت آگیلان و مازندران متفاوت است. لهجه سومی هم که لغت‌های پهلوی بیشتری دارد در ارتفاعات طالش معمول است. اصطخری در قرن دهم نوشت که در طبرستان لهجه خاصی هست که نه فارسی است و نه عربی و در بیشتر نواحی دیلمان زبان اهالی را نمی‌توان فهمید».

دومرگان (۱۳۳۸: ۲۱۲ و ۲۷۲) درباره گویش گیلکی و مازندرانی نوشته‌است: «زبان گیلکی مثل تمام زبان‌های کرانه خزر، لهجه‌ای ایرانی است. این زبان نرم و مطبوع است و آهنگ‌های باطمطراق و غلبه لهجه مخصوص تنکابن را ندارد... زبان مازندرانی یکی از لهجه‌های ایرانی بسیار نزدیک به فارسی است. مع‌هذا در آن، لغات زیاد و اشکال گرامری خویشاوند به پهلوی

دیده می‌شود». وی (۱۳۳۸: ۲۷۲) برخی واژگان فارسی، ترکی ترکمنی و ترکی عثمانی را مقایسه کرده‌است:

فارسی	ترکی ترکمنی	ترک عثمانی
زن	خلیئی	آروت
برادر	دخان	قارداش
تابستان	توموز	یاز

لایارد (۱۳۷۶: ۳۶، ۷۴ و ۱۲۴) نوشته‌است: «بختیاری‌ها از بسیاری جهات با لرهای فیلی (لرستان) تفاوت دارند و از لحاظ لهجه به فارسی‌زبانان نزدیک‌ترند. معمولاً یک بختیاری به زحمت زبان یک فیلی را می‌فهمد... مشکلات دزفول عیناً شبیه شوشتر است و سکنه هر دو شهر به فارسی تکلم می‌کنند... لرها، آبدانان را آودانان می‌گویند. امروز باید آن را به فارسی آبدانان تلفظ کنیم... لرها این خرابه‌ها را قلعه تُووه (اتابک) می‌نامند». در لری امروزی این ویژگی واجی هنوز رایج است؛ واج «ب» میانی به «او» تبدیل می‌شود، «بر» می‌شود اور (OWT).

کرزن (۱۳۸۰، ج ۲: ۳۲۹) درباره گویش لری می‌نویسد: «زبان آنها که لغت و لهجه ایرانی است، از زبان کردی چندان متفاوت نیست. از طرف دیگر ایشان به هیچ وجه خوش ندارند که در زمره کردها که لک شمرده می‌شوند^(۱) محسوب شوند... راولینسن (۲۵۳۶: ۱۱۴) نیز می‌نویسد «تا به حال این گویش‌های رایج در منطقه کوهستانی زاگروس را بازمانده زبان پهلوی می‌دانستند ولی این عقیده به نظر من بی‌اساس است. من فکر می‌کنم زبان لری از پارسی باستان مشتق شده که همزمان با زبان پهلوی به‌طور جداگانه و مشخص صحبت می‌شده‌است». «لرستان بزرگ منطقه مسکونی طایفه نیرومند بختیاری است. به قضاوت زبانشان که فارسی شکسته و حاوی بسیاری از کلمات و اصطلاحات قدیمی و منسوخ است و ایرانی‌ها آن را فارسی قدیم می‌نامند گفته می‌شود که این گویش با قدری اغماض در میان تمامی طوایف زاگرس نشین عمومیت دارد. طوایف عمده مورد اشاره من لرها (که بختیاری‌ها بخشی از آنان‌اند) لک‌ها و کردها هستند. این شاخه بزرگ احتمالاً تخمه اصلی نژاد زند هستند». (کلمنت، ۱۳۸۸: ۲۹۴). «مردم کوه‌نشین متعلق به عشایر خالص ایران مثل کردها و لک‌ها نیز [دارای] زبان مخصوص به خود هستند و به نظرمی‌رسد که آنها تنها مردمی در ایران باشند که ترک‌ها نتوانسته‌اند زبانشان را تحت تأثیر خود درآورند... کهگیلویه‌ای‌ها به خانواده بزرگ لرها تعلق دارند و به گویش مخصوصی از زبان فارسی و یا به احتمال بیشتر به

گویش قدیمی تحریف‌شده فارسی یا فارسی قدیم سخن می‌گویند» (کلمنت، ۱۳۸۸: ۳۴ و ۱۷۶).
بنابه این استنادها می‌توان ضلع دیگری از مربع خالص‌ترین گویش‌ها و لهجه‌های ایرانی را
ترسیم کرد و آن مناطق غربی ایران از جمله لرستان، کرمانشاه، ایلام و مناطق بختیاری‌نشین
ایران است که در عصر قاجار تأثیری از زبان ترکی نپذیرفته‌اند.

گوبینو (۱۳۸۳: ۲۵۵) به نکته قابل تأمل دیگری درباره لکی اشاره می‌کند: «چون کردی
حوالی کرمانشاه رابطه بسیار نزدیکی با فرس قدیم که لکی نامیده می‌شود دارد که هنوز
زرتشتیان بین خودشان صحبت می‌کنند، بنابراین احتمال دارد زبان مقدس همان لکی باشد». در
مناطق غربی ایران احیاناً به دلایل سیاسی و نظامی پاره‌ای از واژه‌های بیگانه در
گویش‌های ایرانی وارد شده‌است، از جمله واژگان فرانسوی. «در زبان کردی بسیاری از کلمات
به‌ویژه اعداد به زبان فرانسه شباهت دارد... از زمان جنگ‌های صلیبی دوم دسته‌ای از
جنگ‌جویان صلیبی فرانسه در سمت شمال شرقی سرگردان شدند، چون ندانستند که چگونه
به میهن خود بازگردند، در کردستان رحل اقامت افکندند» (بایندر، ۱۳۷۰: ۱۳۱).

لهجه منطقه کوهرود (قهرود): «اهالی کوهرود (قهرود) و سه (جه) زبان محلی دارند که
کلمات و اصطلاحات قدیمی در آن بسیار است و زبان‌شناسان عقیده دارند که شبیه زبان لری
و دری یزد و لهجه سیوندی نزدیک تخت جمشید است» (کرزن، ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۱). ادوارد براون
(۱۳۸۴: ۲۱۴) نوشته‌است: «من قبلاً از زبان ژنرال شیندلر که احتمالاً اطلاعاتش درباره جغرافیا
و نژادشناسی و لهجه‌های محلی از هر شخص زنده دیگری بیشتر است درباره لهجه عجیبی
که در اطراف نطنز و قهرود صحبت می‌شود، چیزهایی شنیده بودم و میل داشتم در این باره
اطلاعات بیشتری کسب کنم. با دو نفر قهرودی صحبت کردم آنها پاسخ دادند کم‌وبیش در
حدود دوازده تا پانزده روستای در آن حوالی به این لهجه صحبت می‌کنند. آنها آن لهجه را
فرس قدیم می‌نامیدند. بنابر آنچه بعداً فهمیدم، حدس می‌زنم که این لهجه یک شاخه از لهجه
یا زبانی را تشکیل می‌دهد که با تعبیراتی بیش‌و کم در بخش بزرگی از ایران صحبت می‌شود.

گویش دری یا لهجه زرتشتی‌ها: ادوارد براون (براون، ۱۳۸۴: ۴۰۶-۴۰۵) این لهجه را به
لهجه‌های قهرودی، کاشانی، سیوندی، لری و سایر لهجه‌های که در نواحی دورافتاده‌ای از ایران
به کار می‌رود نزدیک می‌داند و معتقد است ایرانی‌ها آن را فرس قدیم می‌خوانند. پولاک
(۱۳۶۸: ۳۱) نیز زبان زرتشتیان ایران را فرس قدیم دانسته‌است: «زرتشتیان با یکدیگر به فرس
قدیم سخن می‌گویند و روحانی آنها موبد نامیده می‌شود». با توجه به این گزارش‌ها آخرین

ضلع مربع خالص‌ترین گویش‌های ایرانی در نواحی مرکزی ایران مشخص می‌شود؛ یزد، قهرود و... که با برخی از لهجه‌های غیرایرانی هندوستان آمیخته است: «حرف‌هایش را درست نفهمیدم، زیرا فارسی را با لهجه فاسد و مخرب هندی صحبت می‌کرد... او به من گفت که زبانش بلوچی نیست، بلکه براهویی است که در بخش بزرگی از بلوچستان رواج دارد (براون، ۱۳۸۴: ۴۵۳). سایکس (۱۳۶۳: ۱۲۸) نوشته است: «نگارنده متأسفانه زبان بلوچی را خوب نمی‌داند ولی همین قدر می‌فهمد که زبان طایفه براهویی شبیه زبان یک فرقه از هندوستان است و ابدا شباهتی به زبان فارسی ندارد. درحالی‌که زبان بلوچ‌ها اگر با فارسی تفاوتی داشته باشد، باز مأخوذ از ریشه کلمات آریایی است.

لهجه یا زبان زرگری: در این لهجه «ز» زیاد تکرار می‌شود. «زبان آنها ریشه در زبان فارسی دارد و فقط سعی شده است که کلمات فارسی را گسترش داده، طولانی کنند مثلاً یک: یزه کیزی، دو: دوزوتازه؛ سه: سزه تازه؛ چهار: چهارزاتازه؛ پنج: پنج تازه؛ و... آقای کنت گوینو اطلاعات کاملی از طوایف کولی‌ها و نیز اشاراتی هم به طوایف زرگر کرمان دارد و آنها را منسوب به یونانیان قدیم و از اعقاب اسکندر می‌داند (بروگش، ۱۳۶۸: ۲۸۴ و ۲۷۱).

لهجه کولی‌ها: «لولیان در ایران در هر ناحیه‌ای اسم مخصوص به خود را دارند... زبان این طایفه را زبان غربتی می‌گویند و در نواحی مختلف ایران مختصر تفاوت‌هایی دارد. کولی‌ها در نقاط مختلف ایران به سر برده و به زبان خاص صحبت می‌کنند که ریشه آن زبان کولی بین‌المللی است و پاره‌ای کلمات فارسی هم در آن نفوذ کرده است (سایکس، ۱۳۶۳: ۴۳۲-۴۳۳).

گویش خلجی: «منطقه ما در یک ده نیمه‌ویران بود که کوشکه نام داشت. آنها یک زبان سومی هم دارند که به آن زبان خلجی می‌گویند. این زبان ریشه‌اش فارسی است و پاره‌ای لغات اجنبی وارد آن شده است و کلمات کمی تغییر کرده‌اند... برای آنکه تفاوت این زبان را با فارسی بدانید بعضی از کلمات آن را در اینجا نقل می‌کنیم، حصار یعنی خانه، کی یعنی اتاق، بر یعنی در، آجیر یعنی آتش، جیر یعنی پایین، آتا یعنی حالا (بروگش، ۱۳۶۸: ۲۸۳).

گویش و لهجه سمنانی: کرزن در این خصوص اظهار نظر نمی‌کند ولی دیدگاه خانیکف را مطرح می‌کند که گویش سمنانی را شبیه لهجه و زبان مازندرانی و با حروف صدادار بیشتر می‌داند (نک. کرزن، ۱۳۸۰، ج ۱: ۳۸۷).

گویش کرمانجویی: «در اینجا منظورم بیشتر کردهای ایرانی است، زبانی که اکثریت کردها حرف می‌زنند، کورمانجو نام دارد (گاهی نیز کرداس خوانده می‌شود) که عموماً یکی از لهجه‌های عامیانه فارسی تلقی می‌گردد که با مقداری لغات بیگانه مخلوط است. اما [در]

اردلان و کرمانشاه لهجه به اصطلاح گوران، معمول است که شباهت بیشتری به فارسی جدید دارد» (همان: ۶۹۹). روشن است که منظور کرزن گویش کردی کرمانجی است که یکی از گویش‌های اصلی و مهم زبان کردی است و البته زبان اکثریت کردها نیست.

۳-۲- زبان‌های غیرایرانی

زبان‌های غیرایرانی که در سفرنامه‌های خارجی عصر قاجار به آنها اشاره شده است عبارت‌اند از زبان‌های ارمنی، نسطوری، گرجی، عبری و عربی. برخی از اینها متعلق به اقلیت‌های دینی ایران است مانند نسطوری.

۳-۲-۱- زبان عربی

«قبایل زیادی عرب‌زبان و فارسی‌زبان در خوزستان سکونت دارند. بزرگ‌ترین قبایل عرب‌زبان دو قبیله آل کثیر و بنی لام را تشکیل می‌دهند... طوایف فارسی‌زبان کمتر از مناطق کوهستانی وارد صحرا می‌شوند (مکدونالد، ۱۳۶۹: ۳۲۹).

۳-۲-۲- زبان عبری

«زبان یهودیان ایران است که در شهر تهران و دیگر شهرها چون همدان، کاشان و... آموزش داده می‌شده» (کرزن، ۱۳۸۰، ج ۱: ۶۴۷-۶۴۸). «یهودی‌ها با زبانی تکلم می‌کنند که آن را عبری جدید می‌گویند. یهودی‌ها در مکاتبات با دیگران زبان عبری را با حروف فارسی می‌نویسند (ویشارد، ۱۳۶۳: ۱۵۹-۱۶۰).

۳-۲-۳- زبان گرجی

«پس از سبزواری به طرف تهران در محلی به نام عباس‌آباد، دهکده قلعه‌مانند و خوش‌منظره عباس‌آباد واقع است. سکنه آنجا اصلاً گرجی‌اند که تغییر دین داده‌اند. شامل یکصد خانواده که سه قرن پیش به وسیله شاه‌عباس به آنجا کوچ داده شده‌اند. زبان گرجی ممنوع شده ولی بعضی سفرنامه‌نویسان آثاری از زبان مادری ایشان در مکالمه روزانه یافته‌اند (کرزن، ۱۳۸۰: ۳۷۳).

۳-۲-۴- زبان نسطوری‌ها

«نسطوریان مسیحی ساکن ارتفاعات ایران و عثمانی هستند. جمعیت نسطوری‌های آذربایجان را بالغ بر چهل‌هزار نفر نظر داده‌اند. زبان آنها یک قسم لهجه قدیمی سوریه مخلوط با بسیاری کلمات عربی، کردی، ترکی و فارسی است (کرزن، ۱۳۸۰، ج ۱: ۶۸۴).

۵-۲-۳- زبان ارمنی

«زبانی که بیشتر از همه در تبریز رواج دارد ترکی است و پس از آن، زبان ارمنی و آخر از همه زبان فارسی» (بایندر، ۱۳۷۰: ۲۹۲).

۴- واژه‌شناسی و ریشه‌یابی واژگان فارسی

بخشی از تلاش سفرنامه‌نویسان معطوف است به معرفی واژه‌های فارسی رایج در گفتار و نوشته‌های ایرانیان عصر قاجار. در اینجا نمونه‌هایی از این کوشش‌ها معرفی شده‌است.

۴-۱- شناسایی ریشه واژه‌های فارسی

«صفهان یا اسپهان شاید همان اسپادانا باشد که بطلمیوس گفته‌است. از نام خانوادگی نژاد فریدون است و در زبان پهلوی اسپیان و در جای دیگر آتریان خوانده‌است» (کرزن، ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۴).

«نام تبریز از دو کلمه تب و ریز تشکیل شده‌است؛ یعنی شهری که تب‌آور است. (بروگش، ۱۳۶۸: ۱۳۹). البته در اینجا خطایی آشکار راه یافته‌است؛ ریز به معنی برنده و فروکاهنده است. تبریز یعنی از بین برنده تب؛ تب‌شکن. جکسون (۱۳۸۷: ۵۷) برای تبریز وجه تسمیه دیگری ارائه کرده‌است: «بعضی از محققان تبریز را همان کزه یا کنز که دانسته‌اند اما این انطباق دقیق نیست. این عقیده مسلم نیست ولی می‌گویند ایرانیان قدیم تبریز را شاهستان (شهرشاه) می‌خواندند و پادشاه ارمنستان خسرو اول که در تاریخ ۳۳۶ میلادی آن را به انتقام خون برادرش به باد غارت گرفت نام شاهستان را مبدل به تبریز (به معنی انتقام) (ته‌ورژ) کرد و از آن‌گاه تا کنون این نام به یادگار آن واقعه به جای مانده‌است».

«باید اضافه کنم که وجه اشتقاق شایع که تهران یا تیهرون را خالص قلمداد می‌کند، خالی از اشتباه نیست. تهران یک واژه کهن فارسی است که آن را سابقاً با تا و گاهی نیز تیرون و تایران می‌نوشته‌اند» (کرزن، ۱۳۸۰، ج ۱: ۳۹۹).

«نام ساری از سارویه، فرزند فرخان که در موقع کودکی برادرزاده خود اسپهبد خورشید نایب‌السلطنه بوده گرفته شده‌است» (رابینو، ۱۳۶۵: ۹۰).

«بعضی نام کاشان را شامل دو کلمه کی و آشیان یعنی مقر سلطان دانسته‌اند» (کرزن، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۴).

- شترزن: نوعی رتیل؛ «اما بدتر از همه آن عنکبوت عظیم‌الجثه‌ای بود که به فارسی رتیل

یا شترزن خوانده می‌شود، یعنی گزنده شتر» (فریزر، ۱۳۷۰: ۳۷).

- دلی‌خان: «خان جدید که بی‌پروا و بی‌خرد بود با دست زدن به چندین کار احمقانه لقب دلی‌خان یا دیوانه‌خان را گرفت» (همان، ۱۳۶۴: ۳۷۶). مترجم در پاورقی نوشته‌است که دلی به فتح دال لفظی است ترکی به همان معنی دیوانه که مؤلف نوشته‌است).
- شلوار گشاد: صفتی برای اسب؛ «ترکمن‌ها اسب خود را تعلیم می‌دهند و به این شکل است که در حال یورتمه دو پای عقبی اسب خیلی بازتر از معمول است و ایرانیان این علامت را دلیل مرغوب بودن اسب می‌دانند که به زانو نمی‌افتد و چنین اسبی را شلوارگشاد می‌نامند» (کرزن، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۷۶).
- پیراهن شاه: محرم‌ترین و نزدیک‌ترین فرد از گارد مخصوص پادشاه؛ «با وزیران خود شاه سالخورده نیز میانه‌اش خیلی خوب بود و مدعی بود که هرگاه به حضور شاه می‌رود این به آن سلام می‌دهد و وی را به‌عنوان پیراهن شاه خطاب می‌کند که معنی آن این است که او یکی از محرم‌ترین و نزدیک‌ترین افراد گارد مخصوص است (فریزر، ۱۳۶۴: ۴۸۰).
- مملی (به فتح هر دو میم): کنایه از طایفه‌ای ساده‌لوح؛ اکنون مستحفظان ما بنای مسخره کردن بلد را گذاشته‌اند و یکی از آنها قسم خورد که ما همه مملی شده‌ایم. یعنی اهل قبیله‌ای که تپه را دور می‌زنند و دوباره از همان راهی که آمده‌اند برمی‌گردند (همان: ۴۴۵).
- بچه: گروهی از نوکران؛ «غیر از این طبقات، نوکران دیگری هستند که به آنها به طور کلی بچه می‌گویند و بایستی خود خرج خودشان را درآورند (بروگش، ۱۳۶۸: ۱۷۳).
- نوکرباب؛ «فردی بود که مخصوصاً در میان صاحبان درجات نظامی می‌توان سراغ کرد که نوکرباب یا وابستگان دربار و صاحبان درجات نظامی خوانده می‌شوند. نوکرباب به اصطلاح امروز کارمندان دولت (فریزر، ۱۳۷۶: ۷۶).
- غلام پیش خدمت: «غلام پیش خدمت که برای خودش مرد بزرگی بود (همان، ۱۳۶۴: ۷۰).
- مترجم سفرنامه فریزر این اصطلاح را چنین معنی کرده‌است: غلام پیش خدمت‌ها مأمورانی بودند که از خانواده‌های اعیان انتخاب می‌شدند و شب‌ها در کشیک‌خانه دربار به سر می‌بردند و گاهی برای اجرای اوامر دربار یا دولت، آنان را به شهرستان‌ها می‌فرستادند.
- قرچی: «اینها قبیله قره‌چی یعنی کولی‌ها بودند» (همان: ۷۵).
- قوللرآغاسی: فرمانده غلامان؛ «گمان می‌کنم او قوللرآغاسی یا فرمانده غلامان است» (همان: ۱۰۸).
- درخانه: «بر روی هم این منظره حال و هوای یک درخانه شاهانه را داشت» (همان: ۱۲۲).
- مترجم نوشته‌است: درخانه از اصطلاحات دوره قاجاریه و به معنی دربار سلطنتی، سرای شاهانه است.

۴-۲- مقایسه واژگان فارسی با واژه‌های اروپایی

در این بخش نیز نمونه‌های قابل تأمل و عالمانه چشم‌گیرند. کلمنت (۱۳۸۸: ۲۲۱) پهلوان را با واژه فنلاندی پلوونم (palvonem) تطبیق داده‌است: «پهلوان، نامی که ایرانیان به کشتی‌گیران حرفه‌ای می‌دهند. اما قبلاً به مفهوم پرزور بوده. در یکی از اشعار حماسی فنلاندی با عنوان کالاولا روایتی درباره گاو نر هیولایی وجود دارد که فاصله دو شاخش چنان فراخ بود که صعوهای باید یک روز تمام پرواز کند تا آن را ببیند. مدت‌ها کسی پیدا نشد تا بتواند آن را از پا درآورد. گفته می‌شود عاقبت یک پلوونم پیدا شد و این وظیفه را انجام داد. این کلمه فنلاندی شباهت جالبی با کلمه پهلوان در زبان فارسی دارد. به نظر من شباهت میان زبان‌های فنلاندی و زند به همین جا ختم نمی‌شود».

جکسون (۱۳۷۸: ۴۸) درباره تأثیر زبان فارسی بر انگلیسی می‌نویسد: «در مورد بعضی لغت‌هایی که امروزه در زبان انگلیسی به کار می‌بریم تا حدی مدیون زبان فارسی هستیم. کلمه بسیار مصطلح وان که به معنی ارابه بارکش یا واگون باری است، اختصاری است از واژه کاروان فارسی، همچنین کلمه تیاره (tiara) و شاه (shah) و بخشش (bakhshish) و مجیک (magic) (به معنی سحر و جادو) که مأخوذ از (maji) (جمع مگوس/مجوس) می‌باشد، در اصل فارسی هستند. لغت بازار (bazaar) از کلمات رایج زبان انگلیسی است و لغت شال (shawl) و سش (sash) به معنی (زنار و کمر بند و دستارو) (julep) که در واقع معرب گلاب است. گنجینه زبان ما از آنها آکنده‌است. همچنان که بازارهای ما پر از مسماهای این اسم‌هاست.

سفرنامه‌نویسان علاوه بر مسائل فرهنگی، اجتماعی، دینی، فلسفی و اخلاقی ایرانیان، به گویش‌ها و لهجه‌های ایران‌زمین پرداخته‌اند؛ به ریشه‌شناسی برخی از واژه‌های فارسی توجه کرده‌اند؛ در زبان‌های غیرایرانی و تأثیر فارسی بر زبان‌های اروپایی تأمل کرده‌اند.

۵- نتیجه‌گیری

به زبان‌های ایران در دوره صفوی و قاجار، فارسی بلیک (بلیغ)؛ ترکی شیش (متکبر)؛ عربی چشیک (فصیح)؛ ایلپاتی (زبان روستائیان) می‌گفتند. زبان دربار ایران در عصر قاجار ترکی بود. در دوره ناصرالدین‌شاه به بعد زبان فارسی می‌شود. دومین زبان رسمی ایران پس از فارسی ترکی است. نواحی خراسان، شاهرود، کرانه‌های دریای خزر (مازندران، گیلان) نواحی کردنشین، لرستان، بختیاری، کرمانشاه، شوشتر و دزفول لهجه خالص فارسی دارند. لکی و

قهرودی در حوزه زبان فرس قدیم‌اند. لرستان بزرگ (بختیاری و فیلی) طالش، پندروست در آذربایجان گویش‌های بازمانده زبان پهلوی هستند. گویش گیلانی (ریشه زبان مادی)، گویش مازندرانی (ریشه زبان پهلوی)، لری (ریشه پهلوی ساسانی)، لکی (فرس قدیم)، گویش دری (فرس قدیم، ویژه زردشتی‌ها)، (گویش لکی، لری، کردی از ریشه زبان زند)، ریشه باستانی دارند. سمنانی و مازندرانی؛ بختیاری، فیلی، لکی، کردی، لری نواحی کهگیلویه؛ قهرودی، دری یزدی، نطنزی، سیوندی و لکی و دری یزدی خویشاوندند. گویش‌های کردی و لکی از گویش‌های دیگر به‌ویژه ترکی کمتر تأثیر پذیرفته‌اند. لهجه براهویی در سیستان با زبان هندی آمیخته‌است. بالاترین تنوع گویشی در مازندان وجود دارد. درباره زبان حاشیه خلیج فارس (بوشهر و بندرعباس) مطلبی گزارش نشده‌است. بین زبان ترکی عثمانی و ترکی نواحی ترکمن‌نشین تفاوت واژگانی و آوایی وجود دارد. در نواحی مرکزی (یزد و کرمان) گویش طوایف زردشتی رواج بیشتری دارد. گویش زرگری می‌تواند نوعی گویش رمزی باشد و گویش منحصر به فردی خارج از گویش‌های ایرانی نیست. برخی نواحی (دزفول و شوشتر) در حوزه گویش بختیاری از گویش فارسی استفاده می‌کنند.

گویشوران چشم‌گیری در ایران در عصر قاجار به عربی، عبری، گرجی، ارمنی و نستوری سخن می‌گفتند. فارسی بر زبان‌های اروپایی به‌ویژه زبان انگلیسی تأثیر گذاشته‌است. محدوده جغرافیایی زبان ارمنی در برخی از ارتفاعات شمال غربی، برخی از مناطق اصفهان (جلفا)؛ زبان عبری در برخی از محله‌های تهران، همدان، کاشان و به‌طور پراکنده در سایر نقاط ایران؛ زبان نستوری که زبان قدیم سوریه است با واژه‌های عربی، کردی، ترکی و فارسی در ارتفاعات آذربایجان، و مناطق مجاور با عثمانی؛ عربی در جنوب خوزستان است. از زبانی عبری در نوشتن از الفبای ایرانی استفاده شده‌است.

پی‌نوشت

۱. لک خواندن کردها، کرد خواندن لک‌ها و لرها و لر دانستن لک‌ها دیگر طرفدار کمتری دارد. امروزه مرزهای گویش‌ها و زبان‌های ایرانی غربی وضوح بیشتری یافته‌است؛ چنان‌که تمایز زبان‌های لکی، کردی و لری که هر سه، جزء زبان‌های ایرانی غربی هستند و ریشه در دو گویش شمالی و جنوبی فارسی میانه (پهلوی اشکانی و پهلوی ساسانی) دارد و واژه‌هایی از اوستایی و فارسی باستان نیز در آنها هست مورد پذیرش بسیاری از متخصصان زبان‌شناسی است (نک. دبیرمقدم، ۱۳۹۲: ۵۹۸-۹۰۰).

منابع

- بایندر هانری. *کردستان. بین‌النهرین و ایران*. ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران: فرهنگ‌سرا. ۱۳۷۰.
- براون ادوارد. *یک سال در میان ایرانیان*. ترجمه مانی صالحی علامه. تهران: اختران. ۱۳۸۴.
- برجیس ادوارد. *نامه‌هایی از ایران*. ترجمه حسین اصغرنژاد. تهران: فروزان. ۱۳۸۴.
- بروگش هاینریش. *سفری به دربار سلطان صاحب‌قران*. ترجمه محمدحسین کردیچه، تهران: اطلاعات. ۱۳۶۸.
- بنجامین ساموئل گرین ویلر. *ایران و ایرانیان*. ترجمه محمدحسین کردیچه، تهران: چاپخانه علمی. ۱۳۶۹.
- پولاک ادوارد یاکوب. *سفرنامه ایران و ایرانیان*. ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: ناشر خوارزمی. ۱۳۶۸.
- جکسون ویلیامز و النتاین. *ایران در گذشته و حال*، ترجمه: مهرباب امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: نشر علمی و فرهنگی. ۱۳۸۷.
- خانلری ناتل پ. *تاریخ زبان فارسی*، تهران: نشر نو. ۱۳۶۶.
- دالمانی هانری رنه. *از خراسان تا بختیاری*. ترجمه غلامرضا سمیعی. تهران: طاووس. ۱۳۷۸.
- دبیرمقدم سیدمحمد. *رده‌شناسی زبان‌های ایرانی*. تهران: سمت. ۱۳۹۲.
- دوراند آلاویه سندایز. *سفرنامه دورانند*. ترجمه علی محمد ساکی. خرم‌آباد: کتاب‌فروشی محمدی. ۱۳۴۶.
- دوکوتزبویه موریس. *مسافرت به ایران*. ترجمه محمود هدایت، تهران: جاویدان. ۱۳۶۵.
- دومرگان ژاک. *هیأت علمی فرانسه در ایران*. ترجمه کاظم ودیعی، تهران: شفق. ۱۳۳۸.
- دیولافوا ژان هانریت مگره. *خاطرات کاوش‌های باستانی شوش*. ترجمه ایرج فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران. ۱۳۷۸.
- رایینو یاسنت لویی. *مازندران و استرآباد*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی و فرهنگی. ۱۳۶۵.
- راولینسون هنری. *سفرنامه*. ترجمه سکندر امان‌اللهی، خرم‌آباد: چاپ امیرکبیر. ۲۵۳۶.
- رایس کلارا کولیور ک. *زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان*. ترجمه اسدالله آزاد، تهران: کتابدار. ۱۳۸۳.
- سامارین ویلیام. *زبان‌شناسی عملی*. ترجمه لطیف عطاری، تهران: نشر دانشگاهی. ۱۳۶۳.
- سایکس پرسی. *سفرنامه یازده هزار میل در ایران*. ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: لوحه. ۱۳۶۳.
- سولتیکف الکسیس. *سفرنامه سولتیکف*. ترجمه محسن صبا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. ۱۳۶۵.
- شیل ماری لیدی. *خاطرات لیدی شیل*. ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نشر نو. ۱۳۶۸.
- فارابی ابونصر. *احصاء‌العلوم*. ترجمه حسین خدیوچم. تهران: علمی فرهنگی. ۱۳۸۹.

- فریزر جیمز بیلی. *سفرنامه زمستانی*. ترجمه منوچهر امیری، تهران: توس. ۱۳۶۴.
- کارری، فرانچسکو. *سفرنامه کارری*. ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تهران: علمی و فرهنگی. ۱۳۸۳.
- کرزن جورج ناتانیل. *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی. ۱۳۸۰.
- کلمنت بارون اوگاستس. *سفرنامه خوزستان و لرستان*. ترجمه محمدحسین آریا، تهران: علمی و فرهنگی. ۱۳۸۸.
- کمپفر انگلبرت. *سفرنامه کمپفر*، تهران: خوارزمی. ۱۳۶۳.
- گویینو آرتور. *سه سال در آسیا*. ترجمه هوشنگ مهدوی. تهران: قطره. ۱۳۸۳.
- لایارد هنری. *گزارشات سر واتسن هنری لایارد*. ترجمه مهرا ب امیری، تهران: آذران. ۱۳۷۶.
- مرادیان محمودرضا، نوری علی. *مقایسه نظریات منطقی-زبانشناختی فارابی با اصول و نظریات زبانشناسی معاصر*. تاریخ فلسفه. ۱۳۹۳؛ ۵(۳): ۱۳۷-۱۵۸.
- مشکوئه‌الدینی مهدی. *سیر زبانشناسی*. مشهد: فردوسی. ۱۳۷۳.
- وامبری آرمینیوس. *سیاحت درویش دروغین*. ترجمه محمدحسین آریا، تهران: علمی و فرهنگی. ۱۳۸۱.
- ویشارد جان. *بیست سال در ایران*. ترجمه علی پیرنیا، تهران: نوین. ۱۳۷۱.

روش استناد به این مقاله:

شکاریان محمدعلی، صادقی تحصیلی طاهره، نوری علی. تحلیل وضعیت زبان، گویش و لهجه‌های ایران با توجه به اطلاعات ارائه شده در سفرنامه‌های خارجی عصر قاجار، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۱۴۰۲؛ ۱(۱۵): ۲۴۱-۲۵۶.
DOI:10.22124/plid.2024.24915.1642

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

